

LAPSUS LINGVAE, LAPSUS CALAMI, LAPSUS AURIS И ФЕНОМЕНЪТ „НА ВЪРХА НА ЕЗИКА“

От заглавието става ясно, че тази статия е посветена на грешките в спонтанна реч. Тук това изследване не се определя нито като теория, нито като анализ на грешките, тъй като нямам претенции да създам завършена теория, а и не бих могъл засега да осъществя обстоен анализ на достатъчно широк кръг явления. Освен това досегашните изследвания върху грешките са на най-различно равнище и имат най-различен характер, но до съвършен и многостранен анализ, както и до достатъчно приемлива и научно издържана теория не се е стигнало.

Моята амбиция е да се опитам да възбудя интерес към изключително интересната същност на това явление и да очертая грубо неговите граници, доколкото те имат нещо общо с езика и по-специално със значението и смисъла на изказа, да отчета допирните му точки с други области на знанието и културата.

Всички знаем, че грешките представляват интерес не само за лингвистиката, а за редица области на знанието и всекидневния живот. Още от древни времена грешките са се отчитали и са се смятали за естествено съпровождащи всяка човешка дейност („Ergate humanum est“) и всеки се е стремил да се поучи от тях и при възможност да ги избягва. Съвсем логично е, че този феномен привлича вниманието преди всичко на специалисти в областта на езика и мисленето — лингвисти, психолози и философи, които стигат до убеждението, че именно отклоненията, грешките в тези най-интересни и необясними човешки дейности по най-пряк начин могат да доведат до интересни наблюдения и заключения.

Интересът към грешките се проявява с особена сила в края на миналия и началото на нашия век. Дори Ленин специално се е спрял на този въпрос в писмото си до Плеханов. Той пише, че е нужно: „да се изпраща на автора п ъ р в а т а коректура (втората — ще е късно), така че авторът не да поправя отделни букви и знаци, защото това ще направи коректорът, а то не е и важно, а да поправя само и з о п а ч а в а щ и т е с м и с ъ л а пропуски на фрази, думи или замяната на една дума с друга“¹. Вунт, Бодуен де Куртене, Щчерба² и много други големи учени са насочвали вниманието към изучаване на грешките.

Широките хоризонти, които открива изучаването на грешките, са привлекли вниманието на първите изследвачи в тази област — филолога Р. Мерингер и психиатъра

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 34, С., 1955, с. 67.

² Смятам, че е уместно да се приведе мнението по този въпрос на Л. В. Щерба от Опыт общей теории лексикографии. В кн. Избранные работы по языкознанию и фонетике, т. I, Л., 1958, с. 75: „От гледище на речево-творческите процеси (т. е. на нашата речева дейност) грешките на речта са особено показателни: те разкриват и механизма на тези процеси; те често дават ключа за разбирането на историческите изменения в езика. За истинския лингвист-теоретик, за когото въпросите „как“ и „защо“ са най-важни, грешките на речта се оказват скъпоценен материал. Осъзнаването на ролята на „отрицателния езиков материал“ в естествения процес на усвояване на езика е много важно и за теорията и методиката на преподаване на чужди езици“.

К. Майер³, Х. Боуден⁴, З. Фройд⁵, Х. Ваймер⁶ и др., а днес вече грешките представляват една от главните проблеми на психолингвистиката. Напълно е осъзнат вече фактът, че „Систематичното изучаване на проблемата за речевите грешки би могло да образува особен отрасъл на психолингвистиката, тъй като речевата грешка е един вид сигнал „шва“ в речевия механизъм, разминаващ се под влиянието на едни или други обстоятелства“⁷.

В наше време се наблюдава засилен интерес към грешките — главно в СССР⁸, Швеция, Норвегия, Франция, САЩ, Румъния и другаде, но у нас за съжаление системното им изучаване изобщо не е засегнато⁹.

От прегледа на изследванията по този въпрос се вижда, че с оглед на целите, които си поставят авторите, срещаме два коренно различни аспекта. Единият аспект се обуславя от нормативни (ортографични, ортоепични и др.), методологически (във връзка с изучаването на чужди езици — главно различните видове междуезикова интерференция), систематизиращи (в областта на различните парадигми) и други подобни цели. Преходни са стилистическите (съзнателното използване на „грешки“ от някои автори или неволно допуснати) и генеративно-граматическите (по теорията на Чомски) изследвания. Другият аспект е наистина изцяло психолингвистически и явно е, че той по най-пряк път би довел до главната цел и предимно на него имам намерение да се спра.

Странното е това, че изследванията в този аспект се броят на пръсти, въпреки че важноста им се осъзнава и отбелязва от всички автори. Като учени с особени заслуги тук трябва да споменем Мерингер и Майер, Вунт, Фройд, Ваймер, а в по-ново време Мчедлишвили, Леонтьев и някои автори на съвсем нови изследвания¹⁰.

Разбира се, не можем да не отчетем и значението на многобройните дескриптивни изследвания. Систематизацията и откриването на различните психологични и физиологични причини за поява на грешките са ценни като резултат и действително приближават проблемата към целта — нейното правилно разрешаване. Тук обаче ще се абстрахираме от тези резултати като най-явни и безспорни, но не най-важни за решаването на въпроса в неговата същност, защото това може да стане само в психолингвистичен план.

Освен това ще се абстрахираме и от умората (вследствие на която асоциационните тенденции придобиват надмощие над тези, които сме искали да вложим в речта си), неразположенето, възбудата, прекалената заетост на мисълта с други неща¹¹ като физиологични и психофизиологични фактори, които наистина пораждаат грешки. Тези причини също са важни, но не са нито единствено, нито достатъчно условие за появата на грешки, тъй като е известно, че грешат и хора, които са в съвсем нормално състояние.

³ R. Merriinger, C. Mayer, Versprechen und Verlesen, eine psychologisch-linguistische Studie, Stuttgart, 1895; R. Merriinger, Aus dem Leben der Sprache, Stuttgart, 1908.

⁴ H. Bouden, A Study of Lapses The Psychological Review, Monogr. Suppl., Vol. 3, N 4, 1900.

⁵ З. Фройд, Въведение в психоанализата, С., 1947 (главата за грешките, с. 3—47). Според автора — комплектувана по негови трудове (издадени до 1901 г.) и по-специално Zur Psychologie des Alltagslebens, Ges. W. Leipzig, 1924.

⁶ H. Weimer, Psychologia der Fehler, Leipzig, 1925.

⁷ А. А. Леонтьев, Психолингвистика, Л., 1967, с. 10.

⁸ Д. Н. Богоявленский, Психология усвоения орфографии, М., 1966; Т. Г. Егоров, Психология овладения навыком чтения, М., 1953; Ю. В. Красиков, Теория речевых ошибок (на материале ошибок чтения, М., 1980; А. А. Леонтьев, Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному, М., 1970; Г. Н. Мчедлишвили, К психологической природе произвольных ошибок в устной речи, Тезиси докладов на I съезде общества психологов, вып. I, М., 1959, и др.

⁹ С изключение на К. Заимов, Върху механизма на възникване и структурата на грешките на разговорната реч (по данни от самонаблюдение) вж. сп. Неврология, психиатрия, неврохирургия, С., 1979, кн. I, с. 3—11 и др., но той разглежда нещата в по-специален план.

¹⁰ Вж. цит. съч. в т. 8.

¹¹ Според Вунт, Ваймер (вж. цит. съч.) и др.

Така също, след като се съгласим с идеята на Боуден¹² за генетическата връзка между грешното и нормалното речево поведение, смятаме, че примерът му за подобие между ходенето като серия от падания напред, контролирани и поправяни в детството, и речта е подходящ и допринася за разбирането на същността на грешката, но в онтогенезис, докато тук се интересуваме от грешките при хора, при които този процес е завършен и следователно явлението трябва да се разглежда на по-високо ниво.

Всички тези фактори наистина влияят, и то в още по-голяма степен, когато човек е сгрешил вече веднъж. Има много доказателства от практиката, че именно при автоматизираните действия се греша най-малко, докато при повишено внимание често се допускат грешки. Такова показателно погрешно действие е забравянето на някое добре известно име в потока на речта, което човек толкова по-трудно намира, колкото по-настоятелно го търси в паметта си. Дори ако потърси опора в друго (асоциативно свързано по какъвто и да е признак) име, забравя и него, ако за второто потърси опора в трето — забравя и него и т. н. В такива случаи човек обикновено казва: „На върха на езика ми е, но не мога да си спомня“ и обикновено веднага го познава, когато бъде произнесено пред него. Показателно е, че „(На върха) на езика ми е“ дори се е отделило като фразеологизъм в български и в някои други езици¹³.

Това явление е известно в психологията като „феномен на върха на езика“¹⁴. Показателен е и примерът, който привежда Лурия като илюстрация на този феномен от известния разказ на А. П. Чехов „Лошадина фамилия“, където упорито търсеното име *Овсов* се заменя от цял ред такива асоциативно-семантически свързани думи като *Жеребцов*, *Кобылин*, *Табунов* и др.¹⁵

Подобно нещо се случва и при печатните грешки. Така напр. в дописката на един австрийски вестник било отпечатано: „Между присъстващите се забелязваше и Негово Величество *Корн* принца“. В следващия брой редакцията се извинила и отпечатавала опровержение: „Разбира се, трябваше да бъде отпечатано *Кнор* принца“ (вместо крон-принца)¹⁶.

Освен това известно е, че говорните грешки могат да се предизвикат чрез внушение. Известен е и у нас анекдотът за едно представление на „Орлеанската дева“. На един начеващ актьор била поверена епизодичната роля да съобщи на краля, че *Конетабъл* връща своя меч (*Schwert*). При репетиция един от главните актьори се пошегувал и вместо този текст повторил на новака няколко пъти думите: „*Комфортабъл* връщасвоя кон (*Pferd*)“. Накрая шегата излязла сполучлива — новакът дебютирал с тези думи¹⁷.

Виждаме, че тези грешки може наистина да са повлияни от намаляване, повишаване или отклонение на вниманието, но това е второстепенна причина.

Представете си, че гледате телевизия. По време на предаването водещата говорителка съобщава: „Програмата ни тук в студиото завърши, драги зрители, и затова Ви предлагам да продължим, като *приключим* (извинете — *превключим*) на студиото в Русе“. Или призова на един софийски ежедневник: „Да продължим да *разбиваме* отношенията между. . .“ Може би всеки е забелязал, че на утринни или дневни концерти или представления много от познатите, които срещаме във файетата, ни поздравяват с „*Добър вечер*“.

¹² Вж. цит. съч., с. 121.

¹³ Интересно е, че освен че е станал фразеологизъм, този израз има и две значения — едното 'зная нещо, но не мога да си го спомня', а другото 'едва се въздържа да не кажа нещо, което знам'. Може би изглежда несериозно, но този факт, както и един евентуален анализ на съчетаемостта на думите *грешка* и *срещавам* биха осветили допълнително проблемата за същността на грешката.

¹⁴ От статията на Р. Браун и Д. Мак-Нил „Tip of tongue phenomenon“, цит. по А. Р. Лурия, *Язык и сознание*, М., 1979, с. 112.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Примерите са по З. Фройд, цит. съч.

¹⁷ Пак там.

Тези случаи са действителни. В тях не намираме нищо нередно, но те ни правят впечатление като грешни и дори предизвикват усмивка. Употребата на *приключим* вместо *преключим*, *разбиваме* вм. *развиваме* и *вечер* вм. *ден* правят тези изрази не правилни, а грешни. Тук няма никакво отклонение от езиковите правила, от действащата в момента норма, а неадекватна, грешна реакция на говорителя в дадената ситуация. Струва ми се, че между двете явления трябва да се прокара строго разграничение, за да разберем по какво си приличат и по какво се различават различните ъгли, от които гледат на грешките различните изследвачи. Трябва да бъде ясно, че да влезем с кола в улица при червен сигнал на светофара и да сгрешим пътя, като вместо за Самоков, където отиваме, тръгнем за Пловдив, без да нарушаваме правилата за движение, не само че не е едно и също, но че съществува разлика по принцип и в тази разлика трябва да търсим причината за двата типа грешки.

За да си изясним по-добре явлението, ще бъде най-добре да го разгледаме като идеален феномен. За целта ще се абстрахираме от всички видове грешки и ще разгледаме само случая *lapsus linguae* — по самата си същност погрешно речево действие, неуместно по една или друга причина в дадена ситуация, извършено от напълно нормален, достатъчно възрастен носител на езика, което наистина е погрешен акт спрямо средата, но проявен чрез п р а в и л е н речеви изказ, чиято цел е била да изрази правилно отношение.

За по-голяма краткост разглеждаме само грешки на езика, тъй като грешките на перото и грешките при чуване имат в основата си същата причина, като се отчитат техните особености и по-различно отношение към речевата дейност.

Извънредно важен за изясняване на същността на явлението е въпросът за смисъла на грешката, защото именно той насочва вниманието и изследванията към втория — семантичния аспект. Точно при търсенето и установяването на разликата в смисъла, който съдържа сгрешеният изказ, противопоставен на смисъла на правилния, който според признанието (главно във формата на извинение) на говорителя би трябвало да се яви вместо грешката, ще забележим, че колкото и странна и безсмислена да е грешката, обикновено тя носи друг (повече или по-малко асоциативно близък) смисъл до този, който сме искали да вложим като правилен. Без да си задаваме въпроса, защо точно в този вид се е появила грешката, а не в някой друг¹⁸, ще спрем вниманието си на факта, че обикновено (когато грешката не е конфузна или злепоставяща) лицето, което я е допуснало, признава, че е искало да каже и още нещо (по този начин се получават безсмислени съчетания от думи или на части от думи) или че е мислило нещо друго, което се манифестира чрез грешката въпреки нежеланието му.

Не смятам за необходимо да давам дефиниция на грешката, но ще приведем един опит¹⁹: „Грешка — това е резултат от разминаване между плана на реализацията на действието, когато се получи несъвпадение между наличния еталон и крайния продукт на даден процес.“ Смятам, че това е по-скоро обяснение за механизма на поява на грешката и кога тя се появява. В същност това е дефиниция на *сгрешаване*, а не на *грешка*. Но какво точно е грешката? Дали да разбираме грешката като резултат от погрешното изказване *изобщо*, като факт, или грешката като разлика между „това, което е, и това, което трябва да е“²⁰? И двете определения са приемливи, но ако търсим тези разлики в смисъла, виждаме, че грешката е допълнителен смисъл. Нека да видим какъв е само този (на грешката) смисъл в общия контекст.

На пръв поглед смисъл няма, но нека разгледаме грешката не като грешка, а като стилстичен похват при търсене на определен ефект. Можем да приведем такива случаи

¹⁸ Този въпрос наистина е особено важен, но тук не можем да кажем по него нищо повече, освен че случайността трябва да се разглежда в смисъла на диалектикоматериалистическото разбиране за връзката между необходимост и случайност.

¹⁹ Вж. Ю. Краси ков, цит. съч., с. 97.

²⁰ Определението е на Р. М. Гришичева, цит. по съч. на Ю. К. Краси ков, цит. съч., с. 25.

от много класици на литературата, но нека ги изолираме като елемент на анекдотите. На пример за Миксат Калман се говорело, че от нищо не се боял така, както от зъболекар. Веднъж при силен зъбобол решил да отиде при зъболекаря, но му отворил прислужникът и казал, че зъболекарят не е в къщи. Тръгвайки си, облекченият Калман попитал: — И кога отново няма да бъде в къщи в най-близко време? Или друг случай: аптекарят пита: — На чие име да запишем арсеника, който Ви дадохме? — На вдовицата Дюпон. Извинете. На мадам Дюпон — точно отговорила прибързалата купувачка²¹.

Примерите, които привежда Фройд²² като истински случаи, са станали известни като анекдоти у нас. Напр. след като професор по анатомия предал лекцията си за устройството на носната кухня, попитал студентите си дали са разбрали лекцията му. При получения утвърдителен отговор той казал: „Трудно ми е да повярвам, тъй като дори в милионния град хората, които разбират устройството на носната кухня, се броят на един пръст, . . . пардон, се броят на пръстите на ръката. „Или за дамата, която разказвала: — Моят мъж е питал лекаря, дали трябва да спазва диетата. Лекарят обаче му казал, че не се нуждае от никаква диета и може да яде и да пие всичко, каквото аз искам.

Едва ли някой се нуждае от убеждение, че във всички тези случаи грешките имат смисъл. В първия пример е съвсем ясно, че Калман в същност не е имал никакво желание да завари следващия път зъболекаря у дома, а във втория — за каква цел се купува арсеникът. Примерите от втората група също не са никак безсмислени. Ясно е твърдото убеждение на професора, че освен него никой дори в целия град не разбира устройството на носната кухня (се броят на един пръст, т. е. само аз) въпреки „скромността“, която е решил да прояви. Дамата пък сигурно не е искала да допусне, че мъжът ѝ може да има различни от нейните или несъгласувани с нея желания дори и от такъв характер.

Трудно е в тези случаи да се разграничи грешката от анекдота. Разликата е само в това, че при анекдота (или в художествената литература) авторът търси съзнателен ефект чрез преплитане на два смисъла, за да се създаде подтекст²³. И за слушателя те се явяват крайно неочаквани и благодарение на новата асоциация се получава желаният ефект, докато при грешката говорителят осъзнава намесата на страничния смисъл в момента (не уточняваме колко преди или след) на говоренето и резултатът е грешка, получена от контаминацията между изразите на двата смисъла. Вярваме, че това сравнение по достатъчно добър начин изяснява същността на грешката и нейния произход в спонтанна реч. Явно е, че грешката и анекдотът са едно и също нещо в разглеждания аспект, като разликата е само в обратния знак в зависимост от позицията на говорител или слушател.

Разбира се, може да се възрази, че не винаги се осъзнава грешката по време на речевия акт и още по-важно — не винаги грешките носят смисъл, а още по-малко такъв, че да заприличат на анекдот. Това е вярно и да се отговори категорично не е възможно, но най-вероятно и тези грешки се включват в разглежданите примери. Може би следният цитат от Лурия²⁴ ще обясни в известна степен този въпрос: „Този метод на свободните асоциации е използвал З. Фройд, който е показал, че течението на идващите в главата асоциации е строго детерминирано и че този поток от асоциативно изплуващи думи мо-

²¹ Преразказано по д-р З а п р я н о в, Асклепий се смее. Сборник събрани вицове..., Пловдив, 1980.

²² Примерите са по З. Ф р о й д, цит. съч.

²³ Във връзка с изясняването на ролята и значението на подтекста ще приведа цитата от А. Р. Л у р и я, цит. съч., с. 249: „Централна проблема на психологията на разбиране на текста е усвояването не само на повърхностни значения, които непосредствено следват от съдържащите се в текста думи и граматически оформени техни съчетания, но и усвояването на вътрешните, дълбоки системи на подтекстовете или смислите. Именно тази страна е едва ли не най-сложната и най-важна проблема на психологията на разбиране на текста“. По този повод е интересно да се обърне внимание и на ролята и смисъла на т. нар. паразитни думи, запъванията и др. под.

²⁴ Вж. цит. съч., с. 100. Срв. също и широкото използване на т. нар. „нов“ асоциативен експеримент, съпоставен и с трите класически (по Аристотел) вида асоциации — по аналогия, по континуитет и по контраст.

же да се определи или с познавателни, ситуационни или понятийни, или афективни процеси, понякога скрити влечения или преживявания. Този метод може да бъде съществена крачка към детерминистически анализ на динамиката на „смиловите полета“. „От казаното дотук стигаме до убеждението, че феноменът *грешка* трябва да се разглежда като детерминиран акт на цялостната дейност на напълно нормалния, достатъчно възрастен²⁵ носител на даден език в неразривна връзка със средата. Грешката е психичен акт на погрешно действие, който обикновено има някакъв смисъл. Този смисъл произтича от интерференцията между две различни тенденции, намерения: едното — това, което искаме да изразим, а другото — това, което ни пречи да изразим първото. В основата си тази идея принадлежи на Фройд²⁶, но се споделя и от повечето изследвачи и дори се доразвива в по-ново време. Факт е, че се наблюдава терминологично разнообразие в изследванията по този въпрос, но смятаме, че дали нещо се нарича *безсъзнателно* или *подсъзнателно* (в съвременната психологическа литература²⁷) или пораждащо „теневої“ поток, отразяващ „личностното, субективно отношение на реципиента към възприеманата информация“ (става въпрос за печатарска наборна работа) у Ю. Красиков²⁸, който твърди, че „се ръководи от положенията, изработени от московската психолингвистическа школа относно процесите на пораждање на речевата дейност“²⁹; е все едно, щом като се влага едно и също съдържание.

Въпреки многото нерешени проблеми в тази област вярваме, че тя представлява интерес с възможностите, които предлага, а и с доста големите резултати, които са постигнати. Тази идея наистина не е съвсем нова, но днес тя е особено актуална и много вероятно е тя да изведе съвременната лингвистика на солидни позиции и да помогне за решаването на някои от основните въпроси, свързани с човешкото познание. Разбира се, проблемата за грешките трябва да се разгледа и в много други аспекти, а може би и от други позиции, но това е въпрос на бъдещи изследвания.

Иван Димов

БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕПИНАТЕЛНИ ЗНАЦИ ОТ ГЛОТОМЕТРИЧЕСКО ГЛЕДИЩЕ

Цялостната структурна организация на текста се изгражда с помощта на графическата система на езика и преди всичко с помощта на препинателните знаци, които ни позволяват да се ориентираме в синтагматиката на израза. Препинателните знаци — това е исторически сложила се система от символи, които изразяват логико-граматическото и интонационно-смиловото членение на писмената реч. Наборът от „просодеми“, всяка от които се обозначава с определен символ, е важен белег на синтактичното разчленяване и стилистичното мотивиране на текста. Всеки препинателен знак, необходим и характерен, определя цялото и способствува за най-адекватното изразяване на авторския замисъл.

²⁵ Със случаите на отклонения от нормата (като афазии и под.) и развитието в онтогенезис тук няма да се занимаваме, въпреки че те от друг ъгъл осветляват проблемата, но това е предмет на друга област. По тези въпроси вж. по-подробно трудовете на Л. С. Виготский, А. Р. Лурия и др.

²⁶ Срв. З. Фройд, цит. съч.

²⁷ Срв. А. Р. Лурия, цит. съч., и др.

²⁸ Вж. цит. съч., с. 101—104.

²⁹ Пак там, с. 5.